

ВІКОВА ДИНАМІКА ДЕЗАДАПТИВНИХ ПРОЯВІВ ДЕПРИВОВАНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ

В статті проаналізовано вікові зміни в структурі стану дезадаптації депривованих неповнолітніх осіб. Встановлено, що дезадаптація підлітків носить системний характер і є наслідком несприятливих умов розвитку в ранньому дитинстві. До початку підліткового віку (вікова криза 13-14 років) на перший план в структурі стану дезадаптації виступає дисбаланс проявів, що визначають особливості особистої індивідуальної пристосованості, які проявляються в порушеннях соціальних зв'язків, зниженні можливості прогнозування результатів своїх вчинків, переважанні егоцентричних устремлень, загостренні характерологічних рис особистості та ін. Причому в систематизації дезадаптаційних варіантів спочатку закладені підходи до оцінки ступеня їх вираженості, що відображають кількісні характеристики. Стан дезадаптації має своє коріння не тільки в системі шкільного навчання, а й в порушеннях сімейних відносин.

Ключові слова: неповнолітні, психологічний супровід, соціальна реадaptaція, депривація.

Постановка проблеми. Надаючи належне значення своєрідності порівняльної вікової динаміку дезадаптивних проявів, дослідниками простежено динаміку наростання стану дезадаптації у віковому аспекті. Як відомо, віковим фактором при порушеннях психологічного розвитку відводиться роль однієї з найважливіших внутрішніх (біологічних) умов. Особливою вразливістю відрізняються критичні періоди, коли з різкою перебудовою реактивності, порушенням фізіологічної рівноваги в організмі полегшується виникнення нових або загострення попередніх порушень. З метою виявлення динаміки адаптації дітей до школи проведено лонгитюдне дослідження, яким були охоплені діти з 9 до 14 років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних підходів до соціалізації особистості слід виокремити дослідження, присвячені психології депривованих неповнолітніх, які, переживаючи різноманітні форми й режими обмежень, відчувають своєрідну елімінованість із соціуму і мають нагальну потребу в отриманні соціально-психологічної допомоги (Т. Авельцева, І. Ващенко, Я. Гошовський, І. Жигаренко, Н. Завацька, В. Кривуша, Г. Щербакова, В. Яремчук та ін.). Психологічні дослідження з означеної проблеми здебільшого спрямовані на особливості роботи з неповнолітніми з неблагополучних та неповних сімей та визначення зовнішніх й внутрішніх детермінант процесу соціалізації підлітків в таких сім'ях (Л. Алексеева, Л. Боярин, О. Волошок, М. Докторович, В. Іванченко, Н. Клімкіна, І. Руденко, І. Юрченко). Крім того, розробка означеної проблематики здійснювалося за такими напрямками: дослідження ролі відносин із близькими у розвитку неповнолітньої дитини (Б. Ананьєв, О. Арнаутова, Л. Божович, Г. Варга, Л. Виготський, Д. Ельконін, І. Кон, О. Леонтьєв, М. Лісіна та ін.); визначення типів і стилів сімейного виховання й особливостей їх впливу на психічний розвиток неповнолітніх (Б. Андреева, Т. Гаврілова, Е. Еріксон, А. Захаров, Г. Крайг, В. Мухіна, Н. Синягіна, С. Щербакова та ін.); вивчення ролі батьківської відповідальності за розвиток неповнолітніх (О. Хартман); виокремлення соціально-педагогічних засад формування усвідомленого ставлення батьків до прав дитини

(Ю. Акименко, Н. Шевченко); розкриття залежності інтелектуального розвитку дитини від складу сім'ї, особливостей спілкування з нею і змістом батьківського ставлення (Т. Архірєєва, О. Лаврик, С. Небикова, О. Скоблик, Т. Тихомірова та ін.); з'ясування психологічних особливостей ставлення батьків до дітей з особливими потребами (О. Горецька, С. Томчук, О. Чарова).

Мета статті – провести аналіз вікових змін в структурі стану дезадаптації депривованих неповнолітніх осіб.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Аналіз результатів, отриманих з цих позицій, показав, що з віком число дезадапованих дітей зростає. Якщо у віці 9-9,5 років дезадаповані діти склали 31,8%, то в 9,5-10 років їх вже стало 34,6%, 10-11 - 36,7%, а до 14 років - 53,8% ($p < 0,05$). Різкий стрибок ми спостерігали в підлітковій кризі. Як показали спостереження, по завершенню другого вікового критичного періоду порушення адаптації зберігалися, а в окремих випадках ставали більш важкими, про що свідчить проведене дослідження. Простежується тенденція до поглиблення стану дезадаптації.

Так, більш виразними ставали прояви темпераменту, який визначає емоційно-вольові характеристики. На тлі соматовегетативної дисфункції, підвищеної загальної і вегетативної збудливості, швидкого виснаження, в одних випадках, неповнолітні виявляли млявість, адинамію, в інших – метушливість, нецілеспрямованість, відволікання уваги. Чим різноманітніші були патологічні фактори, тим більш вираженим виявився стан дезадаптації. При психологічній діагностиці визначалося швидке виснаження, низька інтелектуальна працездатність, схильність до зниженого настрою. Уже на цьому етапі адаптація в середовищі проявляла себе по-різному і залежала від сили і тривалості компенсуючих і декомпенсуючих середовищних механізмів.

Аналіз клініко-анамнестичних відомостей, опитування батьків і вчителів, вивчення неповнолітніх дозволили констатувати, що стан дезадаптації від молодшого підліткового до старшого підліткового віку зберігається, а відмінності за характером реагування дитини на середовище ставали більш виразними.

Одним з факторів, що призвів до погіршення стану дезадаптації, безсумнівно, були деприваційні умови мікросоціального середовища. Аналіз показав, що терміни дії цих факторів і вплив їх на психофізичний розвиток дитини виявилися типовими для хронічних психотравмуючих ситуацій як причинних умов таких порушень. Слід зазначити, що особливо психогенними виглядали ситуації після розлучення батьків в сім'ї і поява вітчима або мачухи, або коли відбувалася різка зміна виховних підходів, після народження молодшої дитини.

Різноманітність вивчених і представлених вище показників, їх вікова диференціація дозволяла кожен етап психологічного віку розглядати як самостійну одиницю онтогенетичного розвитку.

Аналізуючи проведене дослідження по виявленню порушень психічної діяльності у соціально дезадапованих дітей з позицій системного підходу, було встановлено, що порушення в підсистемі «Сім'я, школа, суспільство» мають тенденцію плавного збільшення від молодшого підліткового до старшого до підліткового віку. Ці дані достовірні як для адаптованих, так і для дезадапованих неповнолітніх.

Деякі діти в сім'ях відчували постійну напругу, тривогу, невпевненість, емоційну відчуженість, що в подальшому сприяло утрудненню соціального функціонування, у деяких дітей в поведінці з'являлася агресивність. Конфліктні взаємини в сім'ї ставали основою емоційної і соціальної депривації. Нерідко в досліджуваних

сім'ях спостерігалось явне емоційне відкидання дитини або жорстоке поводження. В умовах прихованої гіпоопіки або емоційного відкидання найчастіше перебували діти, народжені поза шлюбом.

З подальшим навчанням в школі в структурі стану дезадаптації підвищувалася питома вага формування порушень академічних навичок і поведінки, з наростанням труднощів в сім'ї та школі. Більш рельєфно, патохарактерологічні реакції проявлялися в кризових ситуаціях, діапазон яких у дезадаптованих був досить широкий, а вираженість і тривалість цих реакцій відображали висока напруга механізмів психологічного захисту. Істотну роль у виникненні реакцій грали такі моменти, як конфлікти, покарання, відмова в задоволенні прохань, невизнання.

Рівень розвитку неповнолітніх розглядався, перш за все, в єдності психофізіологічної і соціальної сфери. У контексті висловлених підходів проведений аналіз відповідних даних з клініко-анамнестичних відомостей, медичної документації, а також з опитувань батьків і вчителів. Як було зазначено раніше, істотні відмінності у фізіологічних (біологічних) факторах в пре-, пери- і постнатальному періодах були виявлені між адаптованими і дезадаптованими неповнолітніми ($p < 0,01$), що істотно лімітувало розвиток захисно-адаптивних механізмів у останніх.

Анамнестичний фактор, вивчений в даному дослідженні в віковому аспекті, також має тенденцію збільшення до підліткової кризи.

Певне наростання симптоматики в даній підсистемі виявлено в підлітковому віці як у адаптованих учнів, так і у дезадаптованих обох груп. Це може бути пов'язано з бурхливою нейро-ендокринною перебудовою в період статевого дозрівання і характеризується різними відхиленнями як в поведінці, так і в стані соматичного здоров'я. В цілому частіше ніж в попередні роки реєструвалися астено-невротичні реакції, вегето-судинні дистонії, підвищена дратівливість або апатія. Найчастіше фіксувалися випадки хронічної патології, яка в цьому віці у багатьох неповнолітніх вперше себе проявляє.

Як показав аналіз анамнестичного фактору, по завершенню вікового критичного періоду не відбувалося повної репарації порушених функцій. У дезадаптованих дітей спостерігалася складна взаємодія негрубо виражених фізіологічних, поведінкових і емоційних компонентів в структурі стану дезадаптації, які в молодшому підлітковому віці відрізнялися нестійкістю і готовністю до декомпенсації при найменших підсиленнях несприятливих впливів.

Знижена працездатність, підвищена виснаженість приводили до низької продуктивності, що змушувало займатися багато і довго; багато з дезадаптованих учнів, незважаючи на старанність, були слабовстигаючими учнями, хоча з потрібних предметів, відповідно до клініко-педагогічних даних, вони мали хороший запас знань.

Отримані дані свідчать про наявність хронічного емоційного стресу, властивого в різному ступені як групі адаптованих, так і дезадаптованих учнів. З огляду на те, що найбільш характерними є скарги на запаморочення, втома, млявість, труднощі засипання і ранкового пробудження, то такий стан можна кваліфікувати як депресивний, для якого характерна наявність саме такого роду скарг.

Зв'язок підсистем ендокринно-гуморальної регуляції і регуляції тонуусу і неспання при $r = 0,817$ вказує на те, що у дезадаптованих розвивається самотогенна депресія, для якої характерна наявність саме такого роду скарг.

Більш детальний розгляд підсистеми емоційного реагування саме у віковому аспекті виявило, що пік порушень в даній підсистемі доводиться на вік 9,5-10,5 років (дані достовірні як для адаптованих, так і дезадаптованих неповнолітніх).

Якщо у адаптованих неповнолітніх порушення в емоційній сфері не виходили за рамки необхідних переживань, то у дезадапованих загальний фон настрою був нестійким. З найменшого приводу, особливо при відторгненні їх оточуючими, діти або відокремлювалися, або ставали розгальмованими. Невміння встановлювати контакти в новій обстановці призводило до напружених взаємин як з однолітками, так і з дорослими. У віці 9,5-10,5 років були відзначені посилення порушень, що проявлялися у вигляді настороженості, підозрливості, ворожості, підвищеної афективної збудливості, конфліктності і загострення пристрастей. Отже, спостерігалася несприятлива динаміка з помітними порушеннями поведінки і специфічними проявами стану дезадаптації у даній категорії неповнолітніх.

Патохарактерологічні реакції, що з'являлися на тлі вираженого емоційного напруження, оформлялися окремими невротичними епізодами.

В ході дослідження отримані достовірні позитивні взаємозв'язки психосоматичних розладів з підвищеним рівнем тривожності і вираженими депресивними рисами в структурі особистості ($r = 0,944$), емоційних порушень і порушень на рівні сприйняття і переробки інформації ($r = 0,952$).

Наявність недорозвинення вищих психічних функцій визначає ослаблення функціональних можливостей на стадії сприйняття і переробки інформації, що позначається на індивідуальній здатності до адаптації.

Як з'ясувалося в ході дослідження у адаптованих неповнолітніх рівень виявлених порушень незначний, що допомагало їм досить легко справлятися зі шкільною програмою. У дезадапованих – порушення у зазначеній підсистемі наростають. Ці дані мають взаємозв'язок з підсистемою сім'я, школа, суспільство ($r = 0,976$), що вказує на педагогічну занедбаність даної категорії неповнолітніх.

Висновки. Проаналізувавши представлені підсистеми в віковому аспекті, ми виявили, що дезадаптація неповнолітніх носить системний характер і є наслідком несприятливих умов розвитку в ранньому дитинстві. До початку підліткового віку (вікова криза 13-14 років) на перший план в структурі стану дезадаптації виступає дисбаланс проявів, що визначають особливості особистої індивідуальної пристосованості, які проявляються в порушенні соціальних зв'язків, зниженні можливості прогнозування результатів своїх вчинків, переважанні егоцентричних устремлень, загостренні характерологічних рис особистості та ін. Причому в систематиці дезадаптаційних варіантів спочатку закладені підходи до оцінки ступеня їх вираженості, що відображають кількісні характеристики. Стан дезадаптації має своє коріння не тільки в системі шкільного навчання, а й в порушених сімейних відносинах, починаючи з самих ранніх років життя дитини.

Література

1. Боярин Л. В. Особливості соціалізації підлітка у дистантній сім'ї / Л. В. Боярин // Матеріали ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. «Спецпроект : аналіз наукових досліджень», 30-31 трав. 2014 р. – Дн. : Біла К. О., 2014. – С. 30–32.

2. Візнюк Ю.М. Генетично-психологічний тренінговий підхід щодо оптимізації набуття ідентичності дітьми з тривалою сімейною депривацією / Ю.М. Візнюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія «Психологічні науки». – Вип. 3. – Т. 2. – Херсон : Гельветика, 2017. – С. 15 – 19.

3. Гошовський Я.О. Ресоціалізація депривованої особистості: [монографія] / Ярослав Гошовський. – Дрогобич: Коло, 2008. – 480 с.

4. Гошовський Я. О. Трансформації депривованої самосвідомості дитини / Я. О. Гошовський // Творчий потенціал як умова та засіб реалізації особистості в

трансформаційному суспільстві : матеріали Всеукр. наук.- практ. конф., 21-22 жовт. 2010 р. ; [редкол.: Л. М. Артюшкін, Л. М. Коробка, О. А. Кривописина] / М-во освіти і науки України та ін. – Суми, 2010. – Ч. 1. – С. 55 – 57.

5. Дмитріюк Н.С. Особистісний розвиток дитини в умовах психічної депривації / Н. С. Дмитріюк // Актуальні проблеми психології: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2015. – Вип. 42. – С. 128 – 133.

6. Красницька О.В. Депривація як соціально-психологічна проблема / О.В. Красницька // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. – Психолого-педагогічні науки. – 2013. – № 1. – С. 24 – 28.

7. Лангмейер И. Психическая депривация в детском возрасте / И. Лангмейер, З. Матейчек; пер. Г.А. Овсянникова. – Прага : Авиценум. Медицинское издательство, 1984. – 334 с.

8. Завацька Н.С. Визначальна роль соціально-психологічних критеріїв в оцінці ефективності адаптації як системного процесу / Н.С. Завацька, Т.Ф. Просяніківа // Матеріали І Міжнарод. науково-практичної конференції «Сучасні проблеми гуманітарної науки і практики: філософський, психологічний та соціальний виміри», 3 квіт. 2012 р. / За заг. ред. д. психол. н., проф. Н.С. Завацької. – 2012. – С. 166 –169.

9. Завацька Н.С. Соціально-психологічні чинники адаптації молоді / Н.С. Завацька, Т.Ф. Просяніківа // Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Інституціональні перетворення в суспільстві: світовий досвід і українська реальність», 13-14 верес. 2013 р., м. Мелітополь / за заг. ред. А.А. Ткач, М.М. Радевої. – Мелітополь : МІДМУ «КПУ», 2013. – С. 146 – 148.

10. Полянничко А. О. Подолання соціальної депривації дітей-сиріт в мовах загальноосвітньої школи-інтернату: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Анжела Олександрівна Полянничко. – Суми, 2011. – 264 с.

Транслітерація

1. Boiaryn L. V. Osoblyvosti sotsializatsii pidlitka u dystantnii simi / L. V. Boiaryn // Materialy IKh Mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Spetsproekt : analiz naukovykh doslidzhen», 30-31 trav. 2014 r. – Dn. : Bila K. O., 2014. – S. 30–32.

2. Vizniuk Yu.M. Henetychno-psykholohichniy treninhovy pidkhid shchodo optymizatsii nabuttia identychnosti ditmy z tryvaloiu simeinoiu depyvatsiieiu / Yu.M. Vizniuk // Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. – Serii «Psykholohichni nauky». – Vyp. 3. – T. 2. – Kherson : Helvetyka, 2017. – S. 15 – 19.

3. Hoshovskyi Ya.O. Resotsializatsiia depyvovanoi osobystosti: [monohrafiia] / Yaroslav Hoshovskyi. – Drohobych: Kolo, 2008. – 480 s.

4. Hoshovskyi Ya. O. Transformatsii depyvovanoi samosvidomosti dytyny / Ya. O. Hoshovskyi // Tvorchyi potentsial yak umova ta zasib realizatsii osobystosti v transformatsiinomu suspilstvi : materialy Vseukr. nauk.- prakt. konf., 21-22 zhovt. 2010 r. ; [redkol.: L. M. Artiushkin, L. M. Korobka, O. A. Kryvopyshyna] / M-vo osvity i nauky Ukrainy ta in. – Sumy, 2010. – Ch. 1. – S. 55 – 57.

5. Dmytriuk N.S. Osobystisnyi rozvytok dytyny v umovakh psykhnnoi depyvatsii / N. S. Dmytriuk // Aktualni problemy psykholohii: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia : zb. nauk. prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy / Za red. S.D. Maksymenka, L.M. Karamushky. – K. : Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy, 2015. – Vyp. 42. – S. 128 – 133.

6. Krasnytska O.V. Depryvatsiia yak sotsialno-psykholohichna problema / O.V. Krasnytska // Naukovi zapysky NDU im. M. Hoholia. – Psykholoho-pedahohichni nauky. – 2013. – № 1. – S. 24 – 28.

7. Lanhmeier Y. Psykhycheskaia deprivatsiia v detskom vozdstate / Y. Lanhmeier, Z. Mateichek; per. H.A. Ovsianynkova. – Praha : Avytsenum. Medytsynskoe yzdatelstvo, 1984. – 334 s.

8. Zavatska N.Ie. Vyznachalna rol sotsialno-psykholohichnykh kryteriiv v otsintsi efektyvnosti adaptatsii yak systemnoho protsesu / N.Ie. Zavatska, T.F. Prosiannikova // Materialy I Mizhnarod. naukovo-praktychnoi konferentsii «Suchasni problemy humanitarnoi nauky i praktyky: filozofskyi, psykholohichni ta sotsialnyi vymiry», 3 kvit. 2012 r. / Za zah. red. d. psykhol. n., prof. N.Ie. Zavatskoi. – 2012. – S. 166 – 169.

9. Zavatska N.Ie. Sotsialno-psykholohichni chynnyky adaptatsii molodi / N.Ie. Zavatska, T.F. Prosiannikova // Materialy VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Instytutstionalni peretvorennia v suspilstvi: svitovy dosvid i ukrainska realnist», 13-14 veres. 2013 r., m. Melitopol / za zah. red. A.A. Tkach, M.M. Radievoi. – Melitopol : MIDMU «KPU», 2013. – S. 146 – 148.

10. Polianychko A. O. Podolannia sotsialnoi deprivatsii ditei-syriv v movakh zahalnoosvitnoi shkoly-internatu: dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.05 / Anzhela Oleksandrivna Polianychko. – Sumy, 2011. – 264 s.

Martynyuk V.O.

PSYCHOLOGICAL SUPPORT PROCESS OF THE PROCESS OF SOCIAL READAPTATION OF DEPENDED UNEMPLOYED

The article analyzes the age-related changes in the structure of the state of maladaptation of de-bridged minors. It is established that disadaptation of adolescents is systemic and is a consequence of unfavorable conditions of development in early childhood. Until the beginning of adolescence (the age crisis of 13-14 years), the imbalance of manifestations, which determine the peculiarities of personal individual adaptability, which manifest themselves in violations of social relations, reduce the possibility of forecasting the results of their actions, the predominance of egocentric aspirations, is in the foreground in the structure of the state of maladaptation, exacerbation of personality traits, etc. Moreover, in the taxonomy of the maladaptation options, initially laid down approaches to assess the degree of their severity, reflecting quantitative characteristics. The state of maladaptation has its roots not only in the system of school education, but also in disturbed family relationships.

Key words: *juvenile, psychological support, social reaptation, deprivation.*

Мартинюк Володимир Олександрович – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.